

Ajalooliste looduslike pühapaikade inventeerimise metoodika

Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskus

**Tartus
2013**

SISSEJUHATUS

Eestis leidub hiisi, pühasid allikaid, kive, puid ja teisi ajaloolisi looduslikke pühapaikasad, mis moodustavad olulise ja väärtusliku osa kohalikust ja piirkondlikust loodus- ja kultuuripärandist. Kuigi nende paikade väärtused on tekkinud aastasade ja isegi tuhandete jooksul, on nad olulised ka praegu. Heas korras pühapaigad on elurikkuse allikaks, muudavad tähenduslikuks ja väärtuslikuks inimeste ainelise ja vaimse elukeskkonna ning hoiavad kultuuride järjepidevust. Looduslike pühapaikadega seotud vaimne kultuuripärand – uskumused, tavad, rituaalid, teadmised, kohapärimus jms on iseloomulik osa siinse põlisrahva looduslähedasest eneseteadvusest. Nendel paikadel on kohalike põlisrahvaste jaoks ka vaimne tähendus ja tähtsus.

Rahvusvahelise looduskaitseliidu (IUCN) ja Maailma Looduse Fondi (WWF) hinnangul on looduslikud pühapaigad inimkonna vanimad looduskaitsealad. Olles levinud koos ajalooliste külade ja taludega on pühapaigad andnud märkimisväärse panuse Eesti maastikulise mitmekesisuse ja elurikkuse säilimisse.

Läänemere piirkonnas ja maailmas laiemaltki on Eestist viimasel kümnendil kujunenud looduslike pühapaikade uurimise vallas üks juhtivaid riike. Rahvapärimuse kogumisel ja arheoloogilistel välitöödel ja koduloo uurimisel on pühapaikadega seotud andmeid kogutud juba üle sajandi. Otseselt pühapaikade uurimiseks mõeldud uurimisjuhendit hakati koostama ja testima aga alles 2000. aastate alguses. Maavalla koja hiite toimkonnas koostati pühapaikade uurimise esialgne juhend. Seda testiti ja täiendati 2003.-2004. aastal Maavalla koja Hiite ülevaatuse prooviaasta raames Mahu, Kanepi, Võnnu ja Jaani kihelkonnas ning koostöös Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Tartu Ülikooli arheoloogia kabinetiga 2005., 2006. ja 2008. aastal Muhus ning 2009. aastal Kuusalu kihelkonna kirdeosas. 2010. – 2012. aastal täiendati metoodikat Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskuse ja Hiite Maja SA koostöös, võttes arvesse 2011. a Juuru kihelkonna ning 2012. aastal Põlva kihelkonna väliuuringutel saadud kogemusi ja tähelepanekuid.

Eesti Vabariik käivitas 2008. aastal looduslike pühapaikade riiklikku arengukava, mis on mõeldud pühapaikade uurimise, kaitsmise, tutvustamise, väärtustamise ja kasutamise korraldamiseks. Pühapaikade uurimismetoodikat on täiendatud arengukavas esitatud pühapaikade määratlusega.

MÕISTED

Looduslik pühapaik (inglise keeles sacred natural site) on rahvusvaheliselt kasutatav mõiste, mis Rahvusvahelise Looduskaitseliidu (IUCN) määratluse kohaselt tähendab maa- või veeala, millel on rahvastele ja kogukondadele eriline vaimne tähendus.

Ajaloolised looduslikud pühapaigad on loodusliku välisilmega paigad, millega seostub ohverdamisele, pühakspidamisele, ravimisele, palvetamisele vm usulisele või rituaalsele tegevusele viitavaid folkloorseid, arheoloogilisi, ajaloolisi, etnoloogilisi vm andmeid. Ajalooliste pühapaikadena käsitletakse maa-alasid ja üksikmälestisi, mille aktiivse kasutamise algus ulatub 20. sajandist varasemasse aega. Erandina hõlmab ajaloolise pühapaiga mõiste ka uuemaid ristipuid, millega seostub ajalooline matusekombestik.

Ajaloolised looduslikud pühapaigad võivad olla nii **kompleks- kui üksikmälestised**. Kompleksmälestised hõlmavad teatud maa-ala, mille piires võib eristada kindlaid usulise või rituaalse tähendusega üksikmälestisi (nt pärimuse või kohanimede põhjal erilist tähendust kandvad puud, allikad, kivid, vared või lohud hiiealal).

Maa-alana määratletud pühapaiga puhul hõlmab loodusliku pühapaiga mõiste ka maastiku pinnavorme, seal paiknevaid üksikobjekte ja taimestikku.

Inventeerimise ehk ülevaatus all mõistetakse siin humanitaar- ja loodusteaduslikke uuringuid, mille eesmärk on selgitada välja, kirjeldada ning jäädvustada pühapaiga asukoht, piirid, looduslik, etnograafiline ja võimalusel arheoloogiline koosseis ning selle paigaga seotud vaimne kultuuripärand.

Loodusliku pühapaiga määratlemise lähtekohad

Rahvaluulelised ja etnoloogilised andmed – arhiividesse talletatud ja elav kohapärimus, sh 18.–20. sajandi allikapublikatsioonides ja kodu-uurimuslikes materjalides sisalduv teave.

Toponüümid – paiga sakraalsust (nt püha, hiis/iis, (h)ie, ohvri-, ravi-, taara- uku- vms), samuti rituaalseid tegevusi ja ravimistoiminguid või ravitavaid haigusi (nt silmaläte, maa-aluste kivi) väljendavad kohanimed.

Arheoloogilised andmed: leiud ja leiuteated, pühapaigale viitavad kaevamistulemused.

Ajaloolised andmed: kroonikates, ajaloolistel kaartidel jt kirjalikes allikates leiduv teave.

Elav traditsioon (nt ravivee võtmine, ravimine, ohverdamine, palvetamine jms) või sellele viitavad märgid (ravimisel ja ohverdamisel jäetud esemed).

Looduslike pühapaikade peamised rühmad

Looduslike pühapaiku võib liigitada loodusliku välisilme, asukoha, kasutajate, kasutusaja, kasutuseesmärgi järgi. Allpool on esitatud looduslike pühapaikade riiklikus arengukavas kasutatud segatüpoloogia, kus läbisegi on esitaud pühapaikade looduslikud ja kultuurilised liigid.

I Looduslikud pühapaigad

1. Paigad/maa-alad, mis võivad hõlmata erinevaid üksikmälestisi (sh hiie-traditsiooni ja toponüümikaga seotud paigad, salud ja metsad).
2. Üksikmälestised:
  - a. kivid;
  - b. üksikud puud, puuderühmad ja metsad;
  - c. veekogud:
    - i. allikad;
    - ii. jõed ja ojad;
    - iii. järved jt seisuveekogud;
    - iv. merealad (karid, madalikud).
  - d. maastikuvormid:
    - i. positiivsed pinnavormid: mäed, künkad, saared, soosaared;
    - ii. negatiivsed pinnavormid: orud, lohud, augud, karstilehtrid;
    - iii. muud pinnavormid: pangad, koopad jt.
  - e. kivivared;
  - f. ohvriaiad;
  - g. ohverdamissunduse jt kombetalitustega seotud teeäärsed paigad;
  - h. kalmed, millega või millel paiknevate looduslike üksikobjektidega (kivid, puud) seostub traditsioon pühadusest ja ohverdamisest;
  - i. katolikuaegsete kabelite looduslikud asupaigad.

3. Muud pühapaigad:
  - a. üksikud ristipuud ja ristipuude rühmad;
  - b. lautsipuud;
  - c. muude usundiliste tegevustega (nt ilma muutmine, mehelesaamis- ja viljakusmaagia, kodukäija tõrjemaagia) seotud objektid.

II Kaardistamise ja suulise traditsiooni talletamise tasandil hõlmatavad muud objektid

Looduslike pühapaikade uurimise käigus on vaja mingil määral talletada usundilist ja kohapärimuslikku materjali ka muude nähtuste, pärimuspaikade ja muististe kohta, mis võivad pühapaikadega seotud olla. Avastatud kohapärimuslikud ja arheoloogilised paigad tuleb kanda kaardile, kuid nende inventeerimine ei ole pühapaikade uuringute käigus otstarbekas.

Huvipakkuvaid paiku ja teemasid:

1. Kalmed, kiriku- ja kabelikohad ning ristimäed, millega ei seostu traditsiooni pühadusest ega ohverdamisest.
2. Kesksed jaanitulepaigad, mille aktiivse kasutamise algus ulatub 20. sajandist varasemasse aega.
3. Maastikul paiknevad üksikud kiviristid.
4. Rahvatraditsioonis eksimise ja nägemustega seotud paigad.
5. Peale XIX sajandit kasutusele võetud looduslikud pühapaigad
6. Lohukivid jt arheoloogilised muistised.
7. Rahvakalender
8. Sünni, surma jm oluliste sündmustega seotud uskumused ja kombed
9. Ravitsemine ja ravitsejad

UURIMISEETIKA

Pühapaikade uurimiseetikat puudutavad peamised sätted on esitatud rahvusvahelise Looduskaitseliidu suunistes¹. Selle kohaselt on pühapaigad ajaloolised religioossed paigad, mida inimesed, kogukonnad või rahvad võivad pidada pühaks ka praegu. Pühapaigad on lahutamatu osa põlisrahva kultuurist ja usundist. Näiteks usub 65% eestlastest, et puul on hing ning 51% eestlastest järgib võimalusel esivanemate loodususulist usutunnistust ehk maausku². Inimesed samastavad end oma pühapaikadega ning neid puudutab isiklikult seal toimuv.

Seetõttu tuleb uurijatel näidata pühapaikade ja neid austavate inimeste suhtes üles lugupidamist nii suhtumises kui ka tegudes. Pühapaigas viibides tuleb uurijal järgida seal ajalooliselt kehtivaid häid tavasid. Näiteks:

- ei murta kasvavat/püstist puud või põõsast või selle oksa;
- ei võeta kaasa ande;
- ei rahuldata loomulikke vajadusi;
- ei vannuta ega riielda;
- ei minda jalgupidi allikasse;
- ei kaevata maad.

Inimeste küsitlemisel tuleb meeles pidada, et nende osalemine intervjuus, nõusolek vestluse salvestamiseks ning pildistamiseks on rangelt vabatahtlik. Saadud isiklike andmete või tema pühapaiga asukoha avaldamine võib toimuda üksnes inimese nõusolekul.

TÖÖJÄRGUD

Pühapaikade ülevaatused tööd jagunevad kolme järku.

Esimeses tööjärgus toimub väliuuringu ettevalmistamine. Koondatakse, korrastatakse ja analüüsitakse uuritava piirkonna pühapaikade kohta seni kogutud ajalooline, pärimuslik, loodusteaduslik jm teave. Küsitluskava kohandatakse vastavalt piirkonna omapärale. Moodustatakse ja õpetatakse välja uurimisrühm ning varustatakse vajaliku tehnika jm vahenditega.

Uuringujuht suhtleb sobivate teejuhtide leidmiseks, koostöövõrgustiku loomiseks ning pühapaikade andmestiku täpsustamiseks kohalike elanikega. Piirkonnas tuleb enne välitööd korraldada vähemalt üks avalik kohtumine, kus tutvustatakse eelolevaid töid, tutvutakse kohaliku olustiku ning inimestega. Soovitav on korraldada teabepäevi igas uurimispiirkonna omavalitsuses.

Ülevaatuses teises järgus toimuvad välitööd, mis omakorda jagunevad kohalike elanike küsitlemiseks ning pühapaikade inventeerimiseks maastikul. Kohalike elanikega toimunud vestluste ning meetodiliste ja kindla küsitluskava alusel tehtud usutluste abil kogutakse täiendavat teavet pühapaikade asukoha, ajaloo, koosseisu ja nendega seotud vaimse pärandi kohta. Pühapaiga inventeerimisel määratakse maastikul kindlaks selle asukoht ja piirid ning kirjeldatakse selle loodust ning nähtavaid inimtegevuse jälgi.

Kolmandas järgus toimub välitöödel kogutud teabe korrastamine, arhiveerimine ning analüüsimine. Vajadusel tehakse täiendavaid väliuuringuid.

---

¹ Looduslikud pühapaigad. Juhend kaitsealade valitsejatele. 2011.
http://www.maavald.ee/failid/IUCN_SNS_Estonia.pdf

² Avaliku arvamusuuringute kokkuvõtte. <http://www.maavald.ee/uudised.html?rubriik=&id=4285&op=lugu>

ESIMENE TÖÖJÄRK

VÄLIUURINGU ETTEVALMISTAMINE

1. Ettevalmistatud materjalid:

1.1. Andmekogumik ja kaardid

Välitööde eel koondatakse uuritava piirkonna pühapaikade kohta varasemal ajal kogutud teave lähtudes looduslike pühapaikade andmekogu teabeallikate nimekirjast³. Koondatakse ka uuritava ala naabruskonna (ca 5 km kihelkonna piirist) teadaolevate pühapaikade andmed. Erinevatest kogudest pärit teave sisestatakse looduslike pühapaikade andmekogusse, varustatakse otsimistunnustega ning seotakse pühapaiga põhikirjega. Saadud andmete põhjal määratakse kaardil pühapaiga esialgne asukoht.

Pühapaikade asukoha määramisel lahendamata jäänud kahtlused ja küsimused lisatakse märkusena pühapaikade kirjetele. Samuti lisatakse märkused ja küsimused, mis kerkisid andmeid uurides esile pühapaikade koosseisu, ajaloo, pärimuse jm oluliste asjaolude osas.

Uuritava piirkonna andmestik koos märkuste ja küsimustega vormistatakse külade tähestikulises järjekorras kogumikuks, trükitakse välja, köidetakse ning varustatakse kasutamist hõlbustavate sedelitega. Uurimispiirkonna naabruskonna alade andmestik liigendatakse kihelkondade ja külade kaupa ning lisatakse uurimispiirkonna andmekogumikule.

Intervjuude tegemiseks ja paikade inventeerimiseks on tarvis kaarte. Uuringupiirkonna kohta tuleb välitöödele kaasa võtta paberist põhikaardi lehed mõõtkavas 1: 20 000, samuti maanteede atlas. Kaasaegsed erikaardid ning ajalooliste kaartide koopiad uuringupiirkonna kohta on soovitatav kaasa võtta arvutis failidena. Uuringute ajal peab olema võimalus kasutada ka internetis asuvaid keskseid kaardivaramuid (Eestis: maaamet.ee) ning GIS programmis Maa-ameti WMS teenust. GIS programmis peab väliuuringul kaasas olema ka piirkonna pühapaikade esialgne kaardikiht ning muud uuringu jaoks olulised kaardikihid.

Erinevate kaartide andmete võrdlemisel on võimalik välitöödel paremini tõlgendada pärimuslikke jm andmeid pühapaikadest.

2. Uurimisrühm

Kohalike elanike intervjuerimiseks ning pühapaiga inventeerimiseks sobiva töörühma suurus on 2 – 3 inimest. Ühel inimesel ei ole võimalik korraga piisaval tasemel intervjuud juhtida, märkmeid teha, salvestustehnikaga tegeleda ning pildistada. Enam kui kolm inimest uurimisrühmas muutub aga kohalikele elanikele ebamugavaks, mis omakorda takistab usalduslikku ja edukat suhtlust.

Uuringurühma kuulub vähemalt üks pühapaikade uurimise ja rahvaluulealase välitööde kogemusega inimene (inventeerija) ning üks abiline. Inventeerija ja abilise pädevus ja tööülesanded on kirjeldatud tööjuhendis.

Uurimisrühm tutvub enne välitöid uurimisjuhendi, küsitluskava ning tööjuhendiga ning õpib kasutama uurimistehnikat. Samuti õpitakse eelnevalt tundma piirkonna pühapaikade jm paikade kohapärimust ning geograafiat.

3. Töö korraldamine

---

³ Looduslike pühapaikade andmekogu teabeallikate ülevaade: <http://hiis.ee/files/AndmeallikateUlevaade.pdf>

2-3liikmelised uurimisrühmad peavad olema võimalikult püsivad. See tugevdab uurijate üksteisemõistmist, kindlat tööjaotust ning võimaldab teha tööd ladusamalt ja paremini.

Suurem uurimispiirkond (kihelkond) jaotatakse uurimisrühmade piirkondadeks. Näiteks Võnnu kihelkonna lõunaosas on kolme rühmade iseseisvaks uurimispiirkonnaks Vastse-Kuuste, Ahja ja Mooste valla ala.

Uurimisrühmad korrastavad ja täiendavad iga päeva õhtul päeva jooksul tehtud märkmeid ja inventeerimislehti. Failid salvestatakse mälukaartidelt arvutisse ja nimetatakse ümber vastavalt failide ja kaustade standardile.

Laaditakse akud, tühjendatakse mälukaardid ning kontrollitakse seadmete korrasolekut.

Piirkonna uurimisjuht teeb koos uurimisrühmadega iga päeva õhtul kokkuvõtte päevatööst ning olulisemast pühapaiku puudutavast teabest. Kavandatakse järgmise päeva tööd, m.h määratakse kindlaks külad või talud, mida uurimisrühmad külastavad ning lahendamist vajavad küsimused. Tutvutakse järgmise päeva uurimispiirkonnas asuvate pühapaikade ning arheoloogiliste paikade teabega.

Väliuuringute päev algab kell 8 hommikusöögiga ning kell 9 tuleb siirduda väliuuringutele.

3. Töövahendid

VAJALIKUD TÖÖVAHENDID PÜHAPAIGA KIRJELDAMISEL

1. Piirkonna pühapaikade andmekogumik
2. Intervjuude küsitluskava
3. Pühapaiga ülevaatus küsimustik ja selle täitmise juhend
4. Kaardid (eelpoolkirjeldatud)
5. Valge A4 paber – vähemalt 3 lehte ühe inventeeritava paiga kohta
6. Kaustik märkmete tegemiseks
7. Veekindel pliiats
8. Kiletasku kaardile
9. Klambriga kirjutamisalus või mapp
10. Klammerdaja
11. Mõõdulint 10-20 m
12. Kompass
13. GPS
14. Helisalvestaja: kvaliteetne SD-diktofon koos kõigi vajalike lisadega.
15. Fotokaamera: kvaliteetne digitaalpeegelkaamera koos kõigi vajalike lisadega
16. Välitöödeks sobiv kerge ja võimalikult ilmastikukindel sülearvuti vajalike programmidega
17. Kõiki töövahendeid mahutav seljakott

INTERVJUUD KÜLAELANIKEGA

6. Intervjueerimise meetodika

6.1. Intervjuude eesmärgid

Intervjuu eesmärk on jäädvustada väärtuslikku ja paiguti hävimisohus kohapärimust, selle abil otsida üles, kaardistada ja kirjeldada pühapaigad ning luua eeldused nende edasiseks teaduslikuks uurimiseks, riiklikuks kaitsmiseks ning haldamise ja kasutamise kavandamiseks.

6.2. Usalduse loomine

Usutluse õnnestumise võtmeks on hea ühendus küsitletavaga. Uurimisrühma eelhäälestus peab olema ühtaegu pühendunud, asjatundlik, avatud, lugupidav ja sõbralik - see kandub üle ka esialgu suletud hoiakuga küsitletavale.

Esmalt tuleb end tutvustada ja öelda, mis asutust esindatakse. Nt: „Tere! Ma olen Mari Rand Tartu Ülikoolist“.

Kogemused näitavad, et külaelanikud on lahkemad kõnelema, kui nende juurde on juhatanud inimene, kes on inimese hea tuttav või siis kohapeal muidu lugupeetud inimene. Seepärast tasubki intervjuu alguses öelda, kes oli soovitajaks ja kellega on veel räägitud. Nii tekib usalduslikum suhe - inimene saab teada, et külas on veel peresid, kelle juures on käidud, kes on välitöölistega kohtunud - et see, mis toimub, ei juhtu vaid temaga. Tekib justkui teatav kogukondlik turvalisus.

Võimaluse korral tuleb intervjuueeritavaga kindlasti eelnevalt telefoni teel kokku leppida ning tutvustada üldiselt töö eesmärki ning öelda, et kavas on kasutada helisalvestajat ning fotoaparaati.

Eelteavitamisel ega ka intervjuu alguses ei tohi inimesele öelda, et intervjuu eesmärk on koguda andmeid pühapaikade kohta. See mõjub sisendavalt ning võib sisuliselt kallutada intervjuueeritava juttu. Töö eesmärki tutvustades on piisav, kui öelda, et tullaakse uurima inimese kodukoha ajaloolisi paiku ja mälestusi.

Võib lisada, et see, mida inimesed oma kodukoha kohta arvavad ja teavad, see, millised jutud rahva hulgas liiguvad, on väga oluline ja huvitav ka teadlastele. Tuleb inimest veenda, et see, mis intervjuusituatsioonis sünnib, ei ole midagi ebaloomulikku ja et iga inimese vastustel on uurijate jaoks väärtus.

Intervjuu alguses tuleb inimesele selgitada, millises uurimisasutuses helisalvestis ja fotod edaspidi säilitatakse ning et neid kasutatakse teaduslikel eesmärkidel.

6.3. Küsitletava valik ja pädevuse hindamine

Küsitleja esmane ülesanne on hinnata küsitletava pädevust, tuleb otsustada kas seda inimest külastada ning kas temaga tuleks teha täiemahuline intervjuu. Sobivate inimesteni juhatavad uurijaid eelkõige teised kohalikud: vallaametnikud, külavanemad jm külaelanikud. Kohalikud elanikud tunnevad reeglina ümberkaudseid elanikke ning oskavad soovitada, kes on põliselanikud, koduloohuvilised või muul põhjusel uurijatele huvipakkuvad inimesed. Külaelanikud teavad ka tavaliselt, kus ja millal on mingi majapidamise elanikud kodus. Seejuures tuleks ka kohaike elanike soovitustesse suhtuda teatud ettevaatusega. Mõnikord kiputakse ülehindama koduloohuviliste ja endiste õpetajate pärimuseteadlikkust. Samas võidakse alahinnata külakogukonnas tõrjutute teadmisi ja sageli vaikitakse neist inimestest sootuks. Kogemused on aga näidanud, et kogukonnas tõrjutud inimesed võivad olla vägagi pärimuseteadlikud ning mäletada asju, mis on kogukonnas üldiselt unustatud.

Kontaktivõtmise järel tuleb küsitlejal hinnata, kas inimene võib teada huvipakkuvat teavet. Tuleb välja selgitada, kui kaua ja kuidas on inimene piirkonnaga seotud, kas ta võib tunda pärimusmaastikku ning kas ta on valmis sellest kõnelema. Kui selgub, et inimene on piirkonnas uustulnuk ja tal puuduvad seal varasemad sidemed, ei ole ilmselt põhjust intervjuud alustada. Sel juhul tuleb aga uurida, kas tal on vajalik pädevus mõne teise piirkonna osas. Kui seegi puudub, pole usutlemine vajalik.

Enamus küsitletavaid eitavad alguses enda pädevust ning kõlavad sarnased ütled: „mina ei tea midagi, miks te ei tulnud 10 aastat tagasi kui elas veel too vanainimene, minge külavanema, koduloouurija, õpetaja või mõne teise vanainimese juurde“. Sellise hoiakuga on olnud alguses ka enamus neist inimestest, kes on andnud intervjuude käigus väärtuslikku teavet.

Nõnda siis ei tohi esmasest eitusest heituda, vaid tuleb alustada küsitluskava esitamist. Mingil hetkel tuleb aga igal uurijal teha otsus, kas küsitluskava järgimist jätkata, proovida teistsugust lähenemist või loobuda sootuks.

7. Küsitluskava ja selle rakendamine

7.1. Kava ülesehitus

Küsitluse ülesehituses lähtutakse eeldusest, et iga inimese subjektiivne ehk vaimne maastik on ainulaadne ja paljukihieline. Kõige paremini mäletab inimene igapäevaste toimetustega või aktuaalsete sotsiaalsete suhetega seotud paiku ja lugusid. Mida vähem igapäevased ning mida kitsama isikute ringiga on seotud paigad, seda raskem on neid vestluses meenutada. Isiklikult oluliste paikade ja kogemuslike lugude puhul võib inimene teema intiimsuse tõttu ka peljata võõrastele neist kõnelda. Eestis toimunud senised uuringud on näidanud, et pühapaikade erilisse jõusse uskujad ja nende kasutajad ei pruugi oma pühapaikadest võõrastele kõnelda.

Pühapaikadega seotud teadmised ja mälestused ei ole reeglina igapäevaselt kasutusel ning nendeni jõudmiseks kulub jutustajal aega. Sellest tulenevalt on kohapärimuse küsitluskava astmelise ülesehitusega, liikudes argiselt pärimusmaastikult järk-järgult pühapaikade juurde. Sellise lähenemise eesmärk on üldiste küsimuste abil inimese isikliku pärimusmaastiku äratamine mälus. Suunavate kuid mitte sisendavate küsimuste abil aidatakse inimesel jõuda pühapaikadega seotud mälestusteni.

Üldises küsitluskavas tehakse vajadusel uuringute eel muudatusi, mis lähtuvad piirkonna pühapaikade ja rahvakultuuri omapärasest. Intervjuu käigus võib küsitluskava järgida ka paindlikult, vahetades küsimuste ja teemade järjekordi vastavalt inimese meelestatusele ja jutu hargnemisele. Kava abil peavad aga tingimata leidma vastuse järgmised küsimused:

- 1) milliseid pühapaikasisid inimesed kodukoha ümbruses teavad;
- 2) milliseid lugusid/jutte nende paikade kohta tänapäeval kõneldakse;
- 3) milline tähendus on pühapaikadel ja nendega seotud pärimusel inimeste jaoks täna, kuidas inimesed neid paiku ja jutte hindavad, mismoodi neisse suhtuvad;
- 4) kas leidub selliseid pühapaiku ja vastavaid rahvajutte, mida pole varem arhiiviallikes mainitud ja mis on seni tuntud vaid külaelanikele;
- 5) milline on seni kaardile kandmata ja teaduslikult kirjeldamata pühapaikade täpne asukoht maastikul;
- 6) millised objektid pühapaigas asuvad ja mis on kujundanud pühapaiga praeguse ilme;
- 7) milline on kogutava kohapärimuse kontekst: intervjuu toimumise koht, jutustaja nimi, sünniaeg ja -koht, praegune elukoht; samuti nende inimeste isikuandmed, kellelt pärimus on kuulnud.

7.2. Märkmed

Intervjuu jooksul tuleb küsitlejal teha märkmeid, mis aitavad intervjuud juhtida ning millest on hiljem abi kogutud materjali korrastamisel, arhiveerimisel ja kasutamisel. Nende märkmete hulgas on teave kõneldud pärimuse ja paikade ning küsitletava kohta. Intervjuu lõpus tuleb üle kontrollida, kas intervjuueeritu kohta on intervjuu jooksul kirja pandud järgmised andmed: ees- ja perenimi; abiellunud naistel neiupeenimi; sünniaeg (mida täpsem, seda parem); sünnikoht, elukoht. Intervjuu lõpuks tuleb paluda intervjuueeritavalt kehtivad kontaktandmed, et vajadusel edaspidi andmeid täpsustada või andmete avaldamiseks luba küsida.

Intervjuud puudutavate andmete loetelu on esitatud failide ja kaustade standardis.

7.3. Kuulamis- ja juhtimisoskus

Kava rakendamine ja intervjuu tervikuna on tulemuslikum, kui küsitleja oskab intervjuueeritavat hästi kuulata ehk siis ei ole uute küsimuste esitamisega liialt pealetükkiv. Hea on jätta mõttepause, lasta meelde tuletada. Oluline on hoida intervjuueeritavaga silmsidet ning anda inimlikku tagasisidet.

Intervjuu puhul on oluline sujuv juhtimisoskus, mida tuleb rakendada siis, kui jutulõng küsitluskavast liiga kaugele hakkab veerema. Mingis ulatuses tasub inimeste olmejutte ja muud rahulikult kuulata - see on kontekstina oluline - ent tuleb tabada ära see hetk, mil liiga kaua muust rääkima kiputakse. Siis tuleb taktitundeliselt taas kohapärимuse juurde naasta.

Küsitleja peab tagama, et kõik pühapaikadega seotud olulised asjaolud (asukoht, piirid, koosseis, sellega seotud ajaloolised sündmused ja isikud, seal toimunud usulised talitused, jutustaja isiklik suhtumine ja side selle paigaga) saaksid võimalikult täpselt ja üheselt mõistetavalt esitatud. Eriti oluline on korduvalt üle küsida pühapaiga täpsed asukohaandmed ja tunnused ning pühapaiga asukoht koos kaardil määrata.

7.4 Kaardi kasutamine

Intervjuu ajal tuleb küsitlejal jälgida kaarti ning määrata seal jooksvalt jutuks olevate paikade asukohad. Oluliste objektide nimed tuleb märkida samas kaardile. Kaarti võib vajadusel uurida koos küsitletavaga. Tingimata vajalik on see pühapaiga asukoha määramisel.

7.5 Korduv külastamine

Kohalike elanikeküsitlemise eesmärk on intervjuerida võimalikult paljusid kohapärимuse osas pädevaid kohalikke elanikke ning saada neilt võimalikult palju teavet pühapaikadest. Seetõttu tuleb sama inimest mõnikord külastada korduvalt. Põhjusi, miks sama inimest on tarvis korduvalt külastada, võib olla mitmeid. Kui potentsiaalselt pädevat inimest ei õnnestu esimesel katsel kodust leida, tuleb teda külastada veelkord. Tühja sõidu vältimiseks tasub uurida maad ka naabritelt, peaks hankima inimese telefoninumbri ning peaks püüdma temaga telefonitsi ühendust saada.

Inimese korduv külastamine on hädavajalik ka siis, kui intervjuu järel on teisi inimesi küsitledes või pühapaika kirjeldades tekkinud täiendavaid küsimusi, millele inimene võib vastust teada. Pädevate inimeste korduv intervjuerimine on ka üldiselt soovitatav, sest see suurendab oluliselt saadud teabe mahtu ja kvaliteeti.

8. Pühapaiga külastus

Kui jutuks olnud pühapaik on seni täpselt kaardistamata või on selgunud uusi olulisi üksikasju selle asukoha või koosseisu kohta, on hädavajalik minna koos küsitletuga maastikul pühapaika. Jutustaja peaks vahetult näitama pühapaika ja selle detaile, millest on intervjuu käigus juttu olnud. Intervjuu jätkub vabas vormis ja salvestatakse ka pühapaigas.

Mälu omapärast tingitult vallanduvad paljud mälestused siis, kui inimene näeb tuttavat eset, paika, olendit, või on teatud tuttavas olukorras. Seetõttu meenuvad pühapaika külastades inimesele sageli üksikasjad, mida ta kodus ei suuda meenutada. Kui see on inimesele isiklikult oluline pühapaik, väljendab ta seal kergemalt sidemeid ja tundeid, mis teda selle paigaga ühendavad. Seetõttu on pühapaiga ühine külastamine ning seal usutluse salvestamise jätkamine väga oluline.

9. Juhised helisalvestaja käsitsejale

Salvestamist tuleb alustada enne teretust ja lõpetada pärast hüvastijättu. Nii jäädvustame ka konteksti ning talletatu on terviklik. Ligikaudu poole tunni vahede järel tuleb intervjuu käigus tekkivatel pausidel teha salvestamisel vahe, et alustada uue failiga.

Helisalvesti käsitleja vastutab selle eest, et helitehnika asub laual nii, et see ei vibreeriks koos lauaga, et välivõtetel oleks mikrofon kaetud, et helitehnika oleks intervjueritavale piisavalt lähedal ja temale suunatud, et intervjuu ajal lülitataks välja segavad aparaadid (raadio, televiisor – paluda selleks muidugi viisakalt luba). Uurimisrühma liikmetel tuleb kindlasti mobiiltelefonid intervjuu ajaks täiesti välja või lennurežiimile lülitada, mitte üksnes hääletule profiilile seadistada, sest telefoni lained jätavad helisalvestusele defekti.

10. Juhised fotograafide

Jäädvustada tuleb küsitletav (portree), küsitluse üldine käik ning küsitlejad ühel pildil. Intervjuust tuleb teha vähemalt kolm ülesvõtet. Seejuures tuleb veenduda, et need on hästi kadreeritud ja selged.

Kui minnakse maastikule, siis pildistada kindlasti rohkelt jutuvestjat pühapaiga taustal, ka koos uurimisrühma teiste liikmetega. Pühapaikade jäädvustamise täpsem juhised on antud inventeerimise peatükis.

11. Üldised juhised tehnika käsitlemiseks

Enne väliuuringu algust tuleb seadmete elektroonilised kellad õigeks „keerata“. Kontrollida tuleb ka muude seadistuste õigsust.

Uurimisrühma liikmed peavad veenduma, et GPSi, helisalvesti ja fotoaparaadi akud (ka tagavaraakud) on hommikul laetud ning mälukaartidel on piisavalt ruumi.

Kui kasutatakse spetsiaalse kaamerataskuga kotti, tuleb paigast teise liikudes hoida kaamerat tingimata eritaskus, mitte koti muudes sahtlites, ega lahtiselt autos.

Kuna seadmete kasutamine – koordinaatide võtmine, pildistamine ja heli salvestamine – on väliuuringu andmete dokumenteerimine, tuleb teha neid rahulikult ja oskuslikult ning veenduda, et jäädvustatud andmed on kvaliteetsed ja piisavad.

TEINE TÖÖJÄRK

PÜHAPAIKADE LOODUSE JA INIMMÕJU KIRJELDAMINE

11. Ülevaatus eesmärk ja korraldamine

Ülevaatusese eesmärk on koguda pühapaiga kohta loodusteaduslikke, etnograafilisi ja võimalusel ka arheoloogilisi andmeid, mille abil on võimalik pühapaik piiritleda ning teha kindlaks selle looduslikud, kultuurilised ja usulised väärtused. Inventeerimise üldine eesmärk on andmete kogumine selle paiga riikliku kaitse alla võtmiseks ning haldamise ja kasutamise korraldamiseks.

Pühapaiga etnograafiline ja loodusteaduslik kirjeldamine toimub peale seda, kui eelnevalt kogutud andmete põhjal (k.a intervjuud kohalike elanikega) on pühapaiga asukoht, piirid ja koosseis võimalikult täpselt kindlaks määratud. Pühapaiga võib inventeerida sama uurimisrühm, mis intervjueris kohalikke elanikke, või siis selleks eraldi moodustatud tööühm. Oluline on, et inventeerimine toimub peale kohalike elanike metoodilist küsitlemist.

Inventeerimine toimub vastavalt küsimustikule ja selle juhendile. Paiga kirjalik kirjeldus koostatakse alati kohapeal. Mõõdistamistulemused märgitakse üles kohe ja koos selgitava tekstiga. Tekst ja joonised kantakse eraldi lehtedele, mis nummerdatakse ja klammerdatakse kokku. Kasutada ei või märkmikke, vihikuid, kaustikke jms.

Juhul kui pühapaiga inventeerimisel on vaja täiendavalt suhelda kohalike inimestega, tuleb küsimustikku täites hoida selgelt lahus isiklikud tähelepanekud ja kohalikelt kuulnud teave. Kohalikelt saadud teave varustatakse alati isiku täisnimega ja see peab olema täpselt eristatav inventeerija tähelepanekutest. Küsitluslehele tuleb märkida ka teavet andnud inimese muud isikuandmed (punkt 7.2).

Ülesanded uurimisrühma sees jaotatakse vastavalt uurijate ettevalmistusele. Näiteks kirjeldab taimestikku loodusteadusliku eriharidusega inimene, pühapaika ja selle detaile jäädvustab loodusobjektide suurima pildistamiskogemusega inimene jne. Inventeerimise hõlbustamiseks on soovitatav, et erinevate küsimustega tegelevad uurijad teevad märkmeid iseseisvalt ning saadud kirjeldused koondatakse konkreetse pühapaiga inventeerimise järel.

Pühapaiga inventuuri küsimustik koosneb 22 punktist. Kui mõnele punktile pole võimalik vastata, tuleb selle numbri taha kirjutada vastav lühikommentaari. Null või kriips numbri taga tähendab, et vastav nähtus/objekt alal üldse puudub (mitte aga seda, et inventeerija ei tunne linnuliike ja jättis seetõttu 11. punkti arusaadavalt lihtsalt täitmata).

Enne pühapaiga kirjeldama asumist tuleb sellega rahulikult tutvuda, sellesse sisse elada. Inventeerija peab enne küsimustikule vastama asumist saama aru, milline on paik, selle pinnavorm, üksikobjekt (id), taimestik, loomastik, inimõju, piirid jm olulised tunnused.

Pühapaiga inventeerimine on kohalike elanike intervjuerimise kõrval kogu väliuuringu üks tähtsaimaid ja vastutusrikkaimaid osi. Selleks tuleb varuda piisavalt aega, et kogu küsimustik põhjalikult täita. Küsimustiku täitmisel tuleb järgida esitatud numeratsiooni ja juhendit.

Inventeerimisel tuleb pidada silmas, et tekst, joonised, skeemid ja fotod on objekti/ala tervikliku kirjelduse erinevad meediumid, mis jäädvustavad objekti puudutava teabe samaselt, kuid eri viisil. Näide: kui kirjelduses mainitakse ohvrikivi lähedal asuvat kraavi, peab see olema kantud ka skeemile ning jäädvustatud fotole.

12. Küsimustiku sisukord ja rakendamine

1., 2. Ülevaatuslehe number ja kuupäev

3. Ülevaataja (d)
4. Pühapaiga peamine nimi
5. Kohapealt kogutud kohanimi (-ed)
6. Pühapaiga paiknemine ja asend, sh koordinaadid; seos ümbrusega
7. Asendiskeem
8. Pinnavormid (kirjeldus, mõõdud)
9. Taimestik
10. Põlispuud
11. Loomastik
12. Kivid, kiviaiad jm kivikogumid
13. Veekogud (allikad, kaevud, ojad, jõed, veesilmad, järved)
14. Annid jm pühapaigale viitavad inimtegevuse märgid
15. Kõrvaline inimtegevus: hooned, rajatised, kaevud, kuivendamine, maaviljelus, niitmine, karjatamine, raie, põlemine, turism, muu mõju
16. Kaitsetähis
17. Hinnang pühapaiga säilimisele/rikutusele
18. Pühapaiga taastatavuse (perspektiivi) hinnang
19. Kiireloomulised tööd
20. Pildistamine
21. Suulise pärimuse kogumine
22. Märkused
23. Juurdepääs

Küsimustiku täitmise juhend

1., 2. Ülevaatuslehe number ja kuupäev

Uurimisrühma juhi initsiaalid ja tema antud järjekorranumber, näit MK078. Viimane järjekorranumber on soovitatav ülevaatajal märkida ka isiklikku märkmikusse. Juhul kui viimane järjekorranumber on ununenud, võib võtta mõne suurema. Näiteks kui ei mäleta, kas viimane oli 34 või 36, siis võtta 40. Kui ei mäleta, kas 36 või 56, siis võtta 60 või 100.

Numbri järgi lisatakse ülevaatuslehe kuupäev (kuupäev, kuu, aasta), nt MK078 22.07.2013

3. Ülevaataja (d)

Kõigi kohal viibinud inimeste ees- ja perekonnanimed.

4. Peamine nimi

Pühapaikade andmekogusse kantud pühapaiga peamine nimi (juhul kui pühapaik on varem andmekogusse kantud).

5. Pühapaiga kohapealt kogutud kohanimi (-ed)

Kohalike elanike kuuldud ja seni teadmata nimi (-ed), või selle variatsioonid, mis seostuvad otseselt pühapaiga maa-ala ja seal asuvate objektidega. Juhul kui kohanimi on saadud väljaspool intervjuud, tuleb kindlasti üles märkida ka kohanime ütelnud isiku nimi, sünniaasta ja elukoht. Samuti selle inimese isikuandmed, kellelt nimi on kuuldud.

Kui pühapaiga varasemat nime pole teada ning ka kohapeal seda kuidagi ei nimetata, tuleb uurijal luua paiga üldine nimi. Reeglina koosneb see külanimest ja pühapaiga tüübist, nt Koiola ohvrikivi, Himmaste ristipuu jms. Nime järgi lisatakse märkus, et nimi on antud välitööde käigus.

6. Pühapaiga paiknemine ja asend, sh koordinaadid; seos ümbrusega

1. Pühapaiga piirid kantakse võimalikult täpselt kaasasolevale 1: 20000 kaardilehele. Piirid kantakse kaardilehele ka siis, kui võetakse GPS-koordinaadid. Piire pole võimalik märkida juhul, kui on tegemist väikese pühapaigaga; sel juhul kantakse kaardile punkt. Mõlemal juhul lisatakse kaardile kindlasti ka ülevaatuslehe number (punkt 1).
2. GPS koordinaadid võetakse pühapaiga keskmest või pühapaigas asuvalt püsivalt objektilt. Pindalalt suuremate pühapaikade puhul võetakse koordinaadid lisaks veel objekti külgedelt, nii et oleks võimalik aru saada selle ulatusest. Koordinaadid ja nende võtmise koht märgitakse üles. Koordinaadid koos pühapaiga nimega salvestatakse GPS-i ja hiljem arvutisse.

Koordinaadid märgitakse meetermõõdustikus. Näiteks:
x = 6508595,5
y = 640045,5

Kui on ilmne, et GPS eksib (nt metsas), tuleb määrata mõõdulindi ja kompassi abil selle asukoht lähima kaardil määratava kindla punktini. Metsas nt kraavide või sihtide ristini.

3. Esitada lühidalt (3-10 lauset) pühapaiga üldine kirjeldus – kus see asub, millega on tegu ja kuidas see välja näeb.
4. Kirjeldada pühapaiga paiknemist maastikul. Milline maastik ja millised objektid asuvad pühapaiga ümbruses? Ilmakaarte ja ligikaudsete vahemaade abil kirjeldada pühapaiga asukohta ümbruskonna objektide suhtes. Näide: allikast ligikaudu 100 m kirdes asub järv, 70 m edelas rapsipõld ning 25 m loodes ümbruskonna ainus rändrahn. Kirjelduse jaoks on väärtuslikumad püsivad objektid: pinnavormid, veekogud, teed, hooned, rajatised jms.
5. Seos ümbrusega. Kas haakub ülejäänud ümbrusega, näiteks metsakooslusega, või eristub sellest. Näited: 1) kase- ja haavavõsaga kaetud Hiiemägi eristub ümbritsevast söödist selgelt; 2) ohvrikivi eristub kivini ulatuvast heinamaast üksnes kivina ehk maastikumärgina; 3) allika ümbrus eristub ümbritsevast põllust seal kasvava puudetuka ning selle alla jääva loodusliku põõsa- ja rohurinde näol.

7. Asendiskeem

Koostatakse iga pühapaiga kohta A4 paberilehele. Sellele märgitakse põhjasuund, inventeerimislehe number ja paiga peamine nimi.

Skeemile kantakse pärimusobjektid ja lähikonnas asuvad muud olulised objektid ning nende vahemaad. Vahemaad määratakse võimalusel mõõdulindiga. Asendiskeemile kantakse ka pinnavormid, teed/rajad, kiviaiad jm rajatised ning üle 50 cm kõrgused kuklaste pesad.

Skeemi ligikaudse mõõtkava valimisel tuleb lähtuda pühapaiga suuruselt – skeemile peavad mahtuma nii pühapaik kui ka selle ümbruses asuvad olulisemad objektid.

8. Pinnavormid (kirjeldus, mõõdud)

Milline on pühapaiga pinnavorm? (näiteks tasandik, kungas, oos, luide, kallas, pank, org, kuristik, lohk, soo- või järvesaar). Mõõta/hinnata läbimõõtu, kuju, kõrgus, sügavus. Kui pühapaik asub nõlval, siis milline on selle suund ja ligikaudne kalle nurgakraadides.

9. Taimestik

Kirjeldada pühapaiga taimestikku. Loetleda kindlalt tuttavad puu- ja põõsaliigid, alustaimestiku liigid ning nende hulgas domineerivad liigid. Määrata taimkatte kasvukohatüüp vastavalt rahvuslikule klassifikaatorile.

Puude puhul tuleb pöörata tähelepanu nende silmatorkavalt ebatavalistele vormidele ning kirjeldada neid. Hinnata domineerivate puuliikide ligikaudne vanus.

Määratleda, kas ala taimestik/kooslus tundub piisavalt väärtuslikuna, et siin teha täiendav botaaniline uuring?

10. Pärimus- ja põlispuud

Kui pühapaiga alal asub rahvapärimuse või tavadega seotud puu, kirjeldatakse seda mõõtmetest sõltumata. Ülejäänud puude kirjeldamise aluseks on nende põlisust väljendav ümbermõõt või muu oluline tunnus.

Pärimusega seotud puud, juhul kui nad on osa kompleksist ja nende asukohakirjeldust ei ole antud pühapaiga üldises kirjelduses eespool, tuleb kirjeldada vastavalt punktidele 6.3-6.5.

Lisaks, iga põlispuu kirjeldatakse eraldi ning üles märgitakse:

1. Puu liik.
2. Mõõta puu ümbermõõtu rinnakõrguselt (1,3 m maapinnast). Kui puu harunemine on alanud sellelt kõrguselt või madalamalt ning põhjustanud tüve jämenemise, mõõdetakse tüve kõige peenemat osa.
3. Kui kõrgel on esimene jäme oks?
4. Mõõta sammude või mõõdulindiga võra suurim ja väikseim läbimõõt.
5. Võimalusel hinnata puu kõrgus.

6. Kirjeldada ja loetleda puu iseärasusi. Näiteks murdunud oksad, õõnsused, tüve tugev kõverus (mis ilmakaare suunas?), seemned, silmatorkav sambliku- või samblakate, loomaküüniste või hammaste jäljed, pikse jäljed jms.

7. Puu tervislik seisund 5-pallises skaalas:

5 – puu on ilma väliste kahjustusteta, võra on ilus ja puu tervislik seisund väga hea;

4 – puul on mõningaid kahjustusi, murdunud või kuivanud mõni jämedam oks, kuid sellele vaatamata on tervislik seisund hea;

3 – puul on märgatavad kahjustused, kuid elujõud veel sees;

2 – puul on tugevad kahjustused, osa puust on hävinud ja/või osa suuri oksid murdunud, puu võib lähiajal hukkuda;

1 – puu on hukkunud, järel ainult kändutüügas või selle endine asukoht.

0 – puu asukohta ei õnnestu leida või on see hävinud (kaevandamine, ehitus).

11. Loomastik

1. Nimetada kohal viibinud või pesitsevad linnuliigid, keda kindlalt tuntakse.

2. Nimetada märgatud imetajad ja nende tegevusjäljed: urud, söömis-, nükkimis-, kraapimis- ja magamisjäljed, väljaheited, rajad.

3. Kuklasepesad, mille kõrgus on üle 50 cm – mõõta kõrgus ja diameeter, kanda asendiskeemile.

12. Kivid, kiviaiad jm kivikogumid

12.1 Pärimusega seotud kivid ja kivikogumid, juhul kui nad on osa kompleksist ja nende asukohakirjeldust ei ole antud pühapaiga üldises kirjelduses eespool, tuleb kirjeldada vastavalt punktidele 6.3-6.5. Lisaks kirjeldada kivi kuju, värv, toime, suurus, ligikaudsed mõõtmed, olulisemad tunnused (lohud, praod jms), paiknemine ilmakaarte suhtes. Kui lähikonnas on lisaks pärimuskivile muid kive, tuleb neid kirjeldada vabas vormis piisavalt põhjalikult, et hilisem segiajamine oleks välistatud.

12.2. Kivi (kogum) tuleb mõõdistada ja kanda saadud tulemused joonistele A4 lehel. Mõõta tuleb:

12.2.1. übermõõt maapinnalt;

12.2.2. suurim übermõõt juhul, kui see ei asu maapinnal;

12.2.3. suurim pikkus kivi pealt;

12.2.4. suurim laius (pikkusega risti mõõdetult);

12.2.5. suurim kõrgus maapinnalt;

12.2.6. joonisele tuleb kanda ilmakaar ning:

12.2.6.1 kivi põhiplaan e. pealtvaade, sinna kantakse ka suuremad praod ja lohud ning inimtekkelised märgid ja lohud

12.2.6.2 kivi 2 kõrvaltvaadet koos olulisemate tunnustega.

12.3 Kirjeldada kivil ja selle ümbruses (üldiselt vähemalt 10 m raadiuses) leiduvat taimestikku ja loomastikku (9, 10, 11). Kivide puhul on oluline kindlasti sellel kasvav sammal ja samblik.

13. Veekogud (allikad, kaevud, ojad, jõed, veesilmad, järved)

Allikad: kirjeldatakse, kas see on lang-, tõusu või igritsev allikas, millised on selle kaldad ja põhi. Paremat arusaamist mõõda hinnatakse vee vooluhulka. Mõõdetakse sügavus, läbimõõt ja voolusängi pikkus. Kompassiga määratakse kindlaks voolusängi suun(a)d.

Pühapaigas asuvat kaevu kirjeldatakse detailselt vaid juhul, kui seda on pärimuste kohaselt pühaks peetud. Sellisel kaevul mõõdetakse sügavus ja läbimõõt ning kirjeldada kaevusalve ja –rakete ehitust. Muude pühapaigas asuvate kaevude puhul kantakse asendiplaanile nende asukoht ning nad pildistatakse.

Püha oja, jõe, järve, mereala või märgala asukohta, suurust, paiknemist maastikul ja elustikku kirjeldatakse üldiselt. Kui pühapaik asub ka selle kaldal või saarel, kirjeldatakse seda vastavalt käesolevale juhendile.

14. Annid jm pühapaigale viitavad inimtegevuse märgid

Andideks võivad olla puudele, põõsastele ja isegi rohukõrtele seotud lõnga- ja nõõrijupid, paelad, riiderivad jms; kividel, allikates, puuõõnsustes ja maapinna asuvad mündid, toiduained, küünlad vm

esemed, mis on pandud kivide peale ja kõrvale, puude õõnsusse või juurde. Lääne-Eestis võib kividel kohata klaasikilde ja metallesemeid, mis on sinna sattunud ravitaigade tegemisel.

Allikate puhul on tähenduslikud märgid vee võtmisest (rakked, inimese seatud kaldakivid, rada allikani, veenõu), annid.

Ravimisele võivad viidata puusse taotud sepanaelad või lõikamisjäljed puu koorel. Ravimisele ja/või ohverdamisele jms võib viidata ka kivi, puu, allika või kivihunniku juurde tallatud rada.

Pühapaiga sihtotstarbelise kasutamise jäljed on ristipuudele tehtud lõiked ning liukividele jäänud liujäljed.

Pühapaiga sihtotstarbelise kasutamisega võib olla seotud tulease, kiik, matusekoht, sauna või kiviaia ase.

Iga objekti puhul loetletakse eraldi, milliseid ja kui palju ande seal leidub ning kus nad asuvad. Samuti tehakse puukoorel olevate lõikejälgede (ristipuud) jms kirjeldus. Ande tuleb nii kirjeldada kui pildistada.

15. Kõrvaline inimtegevus: hooned, rajatised, kaeved, kuivendamine, maaviljelus, niitmine, karjatamine, raie, põlemine, teed, side- ja elektriliinid, risustamine, turism, muu mõju

Kõrvaline inimtegevus on kõik see, mida ei saa seostada pühapaiga sihtotstarbelise kasutamisega. Vastava tegevuse jäljed pühapaigas ja selle vahetus naabruses tuleb kirjeldada. Näiteid: praegu kartulipõld; ~3 aastat söötis põld; vähemalt 10 aastat söötis põld; söötis (loodusliku) metsanoorendikuga põld; hiiemetsas on ~ 10 a vanuse harvendusraide jäljed; hiiemetsa lõikab põhjalõuna suunas pooleks ~ 30 a kuivenduskraav. Kraavil laiust kuni 2m ja sügavust kuni 1 m; hiiemetsa idaservas korrapärase kujuga lohud maa-alal 10 x 30 m - võimalik, et endine kruusauk; hiiemäe edelaveerul asub Maltsa talu elumaja; vahetult püha kivi kõrvale on pandud riikliku muinsuskaitse tahvel, millel kiri "...". Samas kõrval asub eesti- ja ingliskeelse tekstiga infotahvel; Hiiemäel vedeleb siin-seal plastpudeleid, pabereid jm olmeprügi; puudelt-põõsastelt on murtud peenemaid oksid.

16. Pühapaiga kaitsetähised (looduskaitse, muinsuskaitse, muu kaitse)

Kas ja millised kaitsetähised on pühapaigas, mis seisukorras need on? Kui teadaolevalt kaitse all oleva mälestise juures kaitsetähis puudub, tuleb märkida, et tähist ei leita.

17. Hinnang pühapaiga säilimisele/rikutusele

Punkti eesmärk on anda üldine hinnang pühapaiga säilivusele. Tegemist on küll mõnevõrra subjektiivse hinnanguga, kuid see peab andma pühapaiga seisukorrast kiire ülevaate.

Kui tegemist on üksikpuuga, siis hinnata p. 10 esitatud metoodika järgi. Ülejäänud pühapaikade seisundi hindamine toimub järgmiselt:

5 – Väga heas seisukorras. Kõrvaline inimõju puudub või pole märgatav.

4 – Heas seisukorras. Märgatav on küll mõningane inimõju, kuid üldmuljet see ei kahjusta.

3 – Rahuldavas seisukorras. Kõrvaline inimõju on tuntav, osa pühapaigast hävinud, kuid sihtotstarbeline kasutamine on veel siiski võimalik.

2 – Halvas seisukorras. Inimõju on väga tugev, hävinud on (peaaegu) kõik pühad objektid, üksikobjekt on hävimas. Näiteks: hiie kohal on põld, üksik püha puu on kuivanud.

1 – Hävinud. Näiteks: hiiemägi on ära veetud, allikas on kinni künatud ja seda pole võimalik leida, puu või kivi on hävinud ja tema aset pole võimalik leida, ala on täis ehitatud.

18. Pühapaiga kasutamisevõimaluse hinnang

Selle punkti eesmärk on hinnata võimalusi pühapaiga kasutamiseks ajaloolisteks sihtotstarbelisteks tegevusteks. Hiite puhul näiteks kogukondlikeks ja isiklikeks palvusteks, rahvakalendri tähtpäevade tavade järgimiseks jms. Pühapaiga kasutatavuse seisukohalt on oluline nii selle säilivus, vaba juurdepääsu olemasolu kui ka võimalus privaatselt ajaloolisi tavaid järgida.

Kahjustatud pühapaiga parandamise või paranemise näiteid: Murdunud puu kannust võib sirguda uus puu. Maha raiutud hiiemets taastub aja jooksul ning muutub õigete hoiutingimuste korral hiiele

omaseks loodusemetsaks. Lõhutud või ära veetud ohvrikivi asemele on võimalik uus kivi tuua, oluline, et kivi ase on enam-vähem teada ja selle pinnas on alles ja vaba. Püha paika pole võimalik taastada üksnes juhul, kui selle maa-ala on hävinud. Ehitamine ja kaevandamine on peamised tegevused, mis vähendavad kõige olulisemalt pühapaiga kasutamise võimalusi.

Pühapaiga kasutamisevõimaluste hindamine toimub järgnevalt:

5 – Kasutamine kohe võimalik. Pühapaigas ja selle naabruses puuduvad kaeved, ehitised, rajatised jm kõrvaline inimtegevus. Üksikobjektid on säilinud.

4 – Taaskasutamine vähese hoolduse järel võimalik. Märkatavad on endise kõrvalise inimtegevuse jäljed, mis aja jooksul kaovad või mida on võimalik parandada.

3 – Taaskasutamine põhimõtteliselt võimalik. Märkatav on jätkuv kõrvalise inimtegevuse mõju, mida on võimalik planeeringute ja sihipärase tööga parandada. Vähemalt osa pühapaiga maa-alast on kõrvalisest tegevusest hõivamata.

2 – Taaskasutamine lähemal ajal võimatu. Pühapaiga objektid on kõrvalisest tegevusest püsivalt hõivatud, täielikult või osaliselt hävinud ja selle maa-ala võib olla osaliselt täis ehitatud.

1 – Taaskasutamine võimatu. Pühapaik ja selle maa-ala lõplikult hävinud (hoonestatud, ära kaevandatud, muudetud maaparandusväljaks vms).

19. Kiireloomulised tööd

Kas pühapaiga praegune seisund on ohus ja selle kaitseks tuleb midagi kiiresti teha? Näiteid: Hiide rajatud kruusakarjääri serval varisev kivikalme vajab kiiresti arheoloogilisi päästekaevamisi. Hiie alale veetud keskkonnaohtlikud jäätmed tuleb kiiresti kõrvaldada. Allikat reostav kõrvalasuva majapidamise heitveetoru tuleb sulgeda. Ohvrikivi vahetus läheduses toimuv maaharimine takistab selle kasutamist ning ohustab kultuurikihti, kivile tuleb kiiremas korras kehtestada maaharimist keelav piirangutsoon.

20. Pildistamine

Pühapaiga pildistamise eesmärk on dokumenteerida pühapaiga ja lähiümbruse seisund ning valmistada trükikõlblikud esindusfotod. Jäädvustada tuleb:

20.1 Pühapaiga üldvaade võimalusel vähemalt kahest suunast ning olemasolevatelt juurdepääsuteedelt ning iseloomulikelt vaatekohtadelt.

20.2 Kõik pühapaigas asuvad pärimusobjektid jm olulised objektid, s.h taimestik ja loomastik.

20.3 Pärimusobjektide olulisemad ja iseloomulikud detailid.

20.4 Pühapaiga sihtotstarbeline kasutamine (annid, raviesemed, puukoode tehtud lõiked, rajad, allika kasutamist hõlbustavad purded jm lisandid, kiiged, kalmed, lõkkeasemed jms).

20.5 Kõrvalise inimõju avaldumine või selle jäljed (kaeved, rajatised, kändud, niitmine, karjatamine, turism, prügi jms).

20.6 Pühapaika näitavad põliselanikud ja uurimiserühm pühapaika inventeerimas.

Muus osas tuleb pildile jäädvustada seesama, mida on eelpoololevates inventuuri punktides kirjeldatud.

Ühest pühapaigast tuleb teha vähemalt 20 fotot (uutest pühapaikadest vähemalt 10). Pildistamisel tuleb kasutada statiivi. Fotode tiheduseks on vähemalt 300 dpi-d ning need peavad olema ka muus osas trükikõlblikud. Pildistamise järel tuleb kohapeal kontrollida, kas pildid on piisavalt kvaliteetsed. Inventuurilehele kantakse pildistaja nimi, peamiste vaadete (üldvaade, küljeltvaated) puhul ka foto number ning pildistamise suund.

21. Suulise pärimuse kogumine

Suulist pärimust kogutakse loodusobjekti kirjeldamisel täiendavalt selleks, et täpsustada pühapaiga asukoha, piire, koosseisu ja kujunemislugu. Pärimuse kogumine käib intervjuude tegemise juhendiga kooskõlas ning talletatakse ka seal nõutud taustaandmed. Vajadusel võib pärimuse talletada ka kirjalikult.

22. Muud märkused

Siinkohal on eriti oluline teave kirjeldamise asjaolude kohta: kas mõni mõõtmisvahend ei vastanud juhendile või tõrkus, kas kirjeldamist takistasid muud asjaolud, kas tekkis kahtlusi kirjeldatud paiga autentsuses jms.

23. Juurdepääs

Kirjeldada soovitavat juurdepääsuteed pühapaigani.

Uute pühapaikade ja jm pärimuspaikade inventeerimine

Väliuuringul tuleb talletada ka uute (alates 20. sajandist) kasutusele võetud looduslike pühapaikade peamised andmed. Küsimustikust tuleb täita esimesed viis punkti. Pühapaiga väljanägemist ja asukohta kirjeldatakse vabas vormis ning vastavalt juhendile koostatakse asukohaskeem. Uuest pühapaigast tehakse vähemalt 10 ülesvõtet.

Arheoloogilise jm pärimuspaiga, mis ei ole looduslik pühapaik, puhul täidetakse küsimustiku punktid 1 – 8.

Inventuurilehe salvestamine

Inventuurileht sisestatakse word faili ning salvestatakse. Faili nimi moodustatakse inventeerimislehe numbrist ja paiga peamisest nimest, nt: AK333 21.07.2013 Himmaste ohvrikivi. Andmete sisestamisel arvutisse kontrollitakse kaardimaterjali jm andmete põhjal üle inventuurilehel esitatud vahemaad jm andmed.

KOLMAS TÖÖJÄRK

JÄRELTÖÖD

13. Järeltööde eesmärk ja korraldamine

Järeltööde eesmärk on uuringute käigus kogutud teabe kasutatavaks muutmine. Selleks tuleb välitööde käigus kogutud teave süstematiseerida, kontrollida ja arhiveerida.

13.1. Helifailid salvestatakse mälukaardilt arvuti kõvakettale ning seal piirkondade ja paikade kaupa erinevatesse kaustadesse. Järgnevalt koostatakse salvestiste registrifail, kuhu kantakse helifaili salvestamise kuupäev, kõnelejad, küsitlejad ning salvestamise kohad. Jätkuprojektide käigus tuleb koostada salvestistest helilõikude kestvust ja sisu täpselt kajastavad lordinimestikud, pühapaikasid puudutav osa välja valida ja litereerida ning valmistada helifailide varukoopiaid. Vaata salvestamisest lähemalt failide ja kaustade standardist.

13.2. Fotod salvestatakse mälukaardilt arvuti kõvakettale ning seal piirkondade ja paikade kaupa eraldi kaustadesse. Soovitav on koheselt koostada fotode registrifail, millesse kantakse foto tegemise aeg, koht, fotol kujutatud paiga lühike kirjeldus ja inimeste nimed ning foto autori nimi. Kui registri koostamine pole koheselt võimaik, tuleb seda teha jätkuprojekti raames, siis tuleb valmistada ka fotode varukoopiaid. Vaata salvestamisest lähemalt failide ja kaustade standardist.

13.3. Inventuurilehed ja muud olulised tekstiandmed sisestatakse arvutisse ning lisatakse konkreetse paiga andmekauale. Inventuurilehtede juurde kuuluvad asendiplaanid ja joonised skaneeritakse ning salvestatakse konkreetse pühapaiga fotokausta.

13.4. Andmete kontrollimine. Pühapaikade andmefaili kontrollimisel selgitatakse välja, kas sinna on kantud kõik vajalikud andmed ning kas andmed on korrektsed ja tõesed. Digitaalsel kaardil kontrollitakse üle ka pühapaikade koordinaadid.

13.5. Täiendavad väliuuringud. Järeltööde käigus korraldatakse vajadusel täiendavaid väliuuringuid, et täpsustada või kontrollida pühapaikade asukohti või muid olulisi asjaolusid.

Looduslike pühapaikade inventeerimise metoodika, lisa 1

Küsitluskava looduslike pühapaikadega seotud intervjuu tarvis Võnnu, Kambja ja Kanepi kihelkonnas

0 Kolm esimest küsimust, millele inimene kindlasti vastata oskab. Näiteks:

Kaua te siin elanud olete?

Kas teie talus/ külas jaanituld tehakse/tehti, kuskohas?

Kus asus vanasti lähim kauplus?

I Kõige üldisem aste

1) Millised on Teie koduümbruse (nii koduküla kui ka kaugema ümbruse) maastiku/looduse olulisemad/huvitavamad/erilisemad kohad/paigad? Millised paigad eristuvad/kerkivad esile võrreldes muu maastikuga?

2) Millistel looduslikel paikadel on omaette (iselaadne/huvitav/eriline/ebatavaline) nimi? Kuidas paik sellise nime on saanud?

3) Millised on lugudega seotud paigad Teie koduümbruses? Milliste paikade kohta räägib külarahvas või on vanasti rääkinud iseäralikke lugusid või jutte? Millised kohad on legendidega seotud? Mida vastava paiga kohta on räägitud? Kes rääkis? Millal rääkis?

4) Arheoloogilised jm kohapärimusega seotud paigad.

Ristipuud

Kunas selles kandis viimati surnuga kalmistule minnes puusse rist lõigati?

Kus ristipuud asuvad?

Kas ristipuude paiknemises on mingi seaduspära – kui lähedal kodule või kalmistule, kummal pool teed, kui kaugel teest?

Ristid - millisel puu küljel, kui kõrgel, millise kujuga, kui suured, kui sügavad?

Kas perekonna, suguvõsa või küla ristid püütakse lõigata ühte puusse, lähedalseisvatesse puudesse vms?

Inimese sugu ja ristipuu liik?

Kas lisaks risti lõikamisele on puule tehtud muid märke, seotud lõnga vms või jäetud midagi muud?

Kes lähevad ristilõikamise juurde?

Kes lõikab risti?

Kas risti lõikamiseks on mingi eriline nuga?

Kas risti lõikamisel on mingi kindel liigutuste järjekord – kuidas see käib?

Kas seejuures öeldakse mingeid kindlaid sõnu?

Kas võetakse mälestusnaps?

Kas järgitakse muid tavasid ja pannakse tähele endeid?

Kas ristipuu juures käiakse ka hiljem, kes, millal ja mispärast?

Mis juhtub ristipuu raiujaga?

Kas murdunud ristipuud tohib katki saagida ja ära viia?

Mis on ristide lõikamise mõte, miks neid lõigatakse?

Milliseid lugusid, tavasid, uskumusi või endeid ristipuudega seoses veel teatakse

II Küsimused tegevuste/ nähtuste kohta

Need küsimused küsida kindlasti siin esitatud järjekorras.

1) Millistes paikades siin küla ümbruses käivad külaelanikud ise (mitte turistid) puhkamas, meelt lahutamas/rahustamas, jõudu kogumas?

- 2) Kus on külarahva kogunemiskoht? Kus oli vanasti külarahva kogunemiskoht? Kas see on muutunud? Miks? Mis selles paigas tehti/tehakse?
- 3) Kus käiakse praegu ja kus käidi vanasti tantsimas/pidu pidamas? Millal (aeg nii laiemas mõistes kui ka nädalapäeva, kuufaasi, aastaaja, tähtpäeva mõistes)? Millised need peod olid - mida tantsiti, lauldi, millised olid kombed?
- 4) Kas maastikul on paiku, kus käidi kindlatel rahvakalendri tähtpäevadel? Millised need kohad on? Millistel tähtpäevadel käidi ja mida tehti? Miks?
- 5) Kus käidi tuld tegemas? Millal tuld tehti (aeg nii laiemas mõistes kui ka nädalapäeva, kuufaasi, aastaaja, tähtpäeva mõistes)? Millised kombed tuletegemisega seotud olid?
- 6) Kus käidi kiikumas? Millal (aeg nii laiemas mõistes kui ka nädalapäeva, kuufaasi, aastaaja, tähtpäeva mõistes)? Millised kombed kiikumise seotud olid?
- 7) Millistest paikadest on kõneldud seoses mõne vägilase või hiiglasega? Mida sellest paigast räägiti/räägitakse? (Vanapagan, Kalevipoeg, Petseri vägimees)
- 8) Kas kusagilt on põlluharimisel või kruusa kaevamisel või kartulikoobaste loomisel või maaparanduse käigus või kraavitamisel leitud inimluid või vanu asju või metallraha või ehteid, relvi jms? Kust? Mida? Paik täpselt kaardile, täpsustada leidude kontekst: asend, sügavus, leidmise aeg, säilivus, esemete täpsem kirjeldus. Kas leiud on alles? Kui on alles, siis pildistada. Kui ei, siis kuhu said.
- 9) Millistes paikades on käidud varandust otsimas? Miks?
- 10) Kas mõne paiga kohta on räägitud, et midagi on taevast kukkunud (kivi, puu, mägi)? Millise paiga kohta? Mida räägiti?
- 11) Kas mõne paiga kohta on räägitud, et see on rännanud/lennanud (järve rändamine) või seda on teise kohta veetud? Millise paiga kohta? Mida räägiti?
- 12) Kas ja mida on kõneldud veekogude või nende vaimude vastastikustest tervitustest, sõnasaatmisest, tulist jm? Kas on vees kohti, mis eriti ohtlikud (näiteks suplemisel)? Kuidas seda seletatakse?
- 13) Kas on teada, et mõni paik maastikul on olnud seotud nõidumisega? Milline? Mida see nõidumine endast kujutas? Kes käis nõidumas? Millal? Miks?
- 14) Kas on teada, et mõnes kindlas kohas maastikul on kohut mõistetud või koosolekuid peetud? Kus? Kes? Millal?
- 15) Kas mõnes kindlas kohas maastikul on olnud kombeks vannet anda või lepingut sõlmida? Kus? Millal? Kes? Kuidas?
- 16) Milliseid kohti maastikul on kardetud, iseäranis pimedas? Miks?
- 17) Millistes kohtades on kokku puutunud kummaliste nähtuste või olenditega? (hääled, valgus, tuled, vaimud, hinged, haldjad, näkid, kratid, nõiad, jumalad, uku, taara, tõnn, pell, äike, eksimine/eksitaja, kummitavad paigad, liigutav ja/või häälitsev luu - need üksikud alaliigid läbi küsida siis, kui üldine küsimus pole vastust andnud)
- 18) Kas on olnud kohti, kuhu iga möödamineja pidi midagi panema või viskama? Mispärast?

19) Kas mõne paigaga on olnud seotud kindlad keelud või käsud? Millised need paigad on? Millised on need keelud või käsud? Kas on teada lugusid selle kohta, mis juhtub siis, kui keelust või käsust pole kinni peetud? Millised need lood on?

20) Kas kusagil Teie koduümbruses on mõnes kindlas kohas end ravimas käidud (näiteks silmi või paiseid või nahahaigusi - näide tuua siis, kui lihtsalt ravimise kohta küsides vastust ei tule)? Kus? Millal (aeg nii laiemas mõistes kui ka nädalapäeva, kuufaasi, aastaaja mõistes)? Kes rääkis? Millal rääkis? Kuidas raviti? Kas ravimiseks on kasutatud mingeid kindlaid esemeid, nt Ukukivi, Piksekivi, Noolekivi jms. Kui see on alles, siis kindlasti pildistada ja kirjeldada.

21) Millist kohta Teie koduümbruses on pühaks või puutumatuks peetud? Miks?

22) Kas kusagile on ande viidud/kas kusagil on ohverdatud? Kus? Millal (aeg nii laiemas mõistes kui ka nädalapäeva, kuufaasi, aastaaja, tähtpäeva mõistes)? Kuidas ande viidi? Kellele? Miks?

23) Kas kusagil on kummardamas või palvetamas käidud? Kus? Millal (aeg nii laiemas mõistes kui ka nädalapäeva, kuufaasi, aastaaja, tähtpäeva mõistes)? Kuidas, keda ja miks kummardati/palvetati?

24) Kas naised on kusagil kergotamas või omaette püha pidamas käinud?

25) Kas mõni paik on aidanud hingevalu korral?

III Küsimused paigaliikide ja nimetuste kaupa

Küsimused moodustada vabalt märksõnade alusel, sisemaal jätta merega seotud liigid küsimata.

iseäraliku nime või tähendusega puu
iseäraliku kujuga puu

iseäraliku nime või tähendusega mets
iseäraliku nime või tähendusega puudesalu

püha puu
püha puudesalu
püha mets
ristipuu
lautsipuu
hingepuu
virve(te)puu
lujapuu
tõnise-, tennüse-, tinnüse-, tennüse jms puu
uku puu

iseäraliku nime või tähendusega kivi

lohkudega kivi
jälgedega kivi
märkidega kivi
kirjadega kivi
(lohkude/märkide/jälgede/kirjade seletused)

ravikivi/tohtrikivi/arstikivi/
ohvrikivi
püha kivi
nõiakivi
liukivi

hiie-, iie-, iiu-, iida-, hiiu jms kivi

iseäraliku nime või tähendusega allikas või muu veekogu

iseäraliku välimusega allikas või muu veekogu

raviallikas/arstiaallikas/silmaallikas (LÄTE) (või muu ravimisega seotud veekogu)

ilmaallikas/läte

püha allikas/läte

ohvriaallikas/läte

iseäraliku nime või tähendusega hauakohad/koolmekohad ning saared jões

uku saar, haud, mägi, koobas

iseäraliku nime või tähendusega mägi/küngas/kõrgendik/külm

püha mägi/küngas/kõrgendik/külm

ohvrimägi

reomägi

ristimägi

iidemägi

iseäraliku nime või tähendusega auk, nõgu, org, urge, koobas

ohvriauk, -nõgu, -org, -urge

püha auk, nõgu, org, urge

uku koobas

iseäraliku nime või tähendusega mereala/kari/laid/saar/kivi meres/laht/neem/nina

iseäraliku nime või tähendusega kaev

iseäraliku nime või tähendusega soo, raba, märgala, laugas, soosaar

iseäraliku nime või tähendusega pank

kivivare, kivivared,

ahivare

ahivarõ

ahivarde

iseäraliku nime või tähendusega aed

ohvriaed

Veel huvipakkuvaid kohanimesid: nõia-, juuda-,

IV Küsimused küla, ümbruskonna ja kihelkonna pühapaikade kohta

Nimetada lähemalt kaugemale teadaolevaid pühapaikasid nende erinevate nimedega ning küsida, kas inimene on neist kuulnud.

VALIK LISATEEMASID

Koduuss jm ussid

Kas on kõneldud, et kellelgi oleks vanasti uss kodus olnud, teda toitnud, hoidnud?

Kus, kellel, millal?

Kuidas ja miks toitnud, hoidnud?

Milline uss?

Kas keegi on osanud ussisõnu või ravinud ussihammustust?

Kas keegi on osanud usse kinni panna, ära ajada jms?

Hingedeaeg

Millal on siinkandis hingedeaga või hingepäeva peetud?

Kuidas selleks on valmistatud/ valmistatakse?

Kuidas on hingedeaga/päeva peetud/peetakse?

Kas hingedele on pakutud/pakutakse süüa, mida?

Kuhu on söök pandud?

Kas hingedele on köetud sauna?

Kas hingede kutsumiseks – ärasaatmiseks on mingid tavad?

Jõulud

Kuidas siin jõulusid on peetud?

Kas jõuludeks on põhku tuppä toodud? Kus ja millal viimati?

Kas tuli on ööseks põlema jäetud, millistel öödel? Kas seda tehakse veel?

Kas ööseks on jäetud toit lauale, millistel öödel? Kas seda tehakse veel?

Milliseid tavasid, uskumusi ja endeid on veel jõuludega seotud?

Saun

Kuidas saunaehitamise koht valitakse?

Kui sageli on sauna köetud?

Millal on saunapäevad?

Kas mõne kuufaasiga on saunas parem?

Kas saunaskäimisel on ajalised piirid – enne päikese loojumist, enne pimedat, enne keskkööd?

Kas sauna on köetud ravimiseks vm eriliseks puhuks?

Kui vanalt viidi laps esimest korda sauna?

Kas tühja sauna sisenedes on midagi öeldud, teretatud, käega viibatud?

Kuidas on teretatud laval olevaid saunalisi, mida need on vastanud?

Kas lava alla või kerisele on visatud soola, hõbedapuru, õlut vm? Miks?

Kas viheldes on öeldud mingeid sõnu?

Kas on öeldud/ öeldakse mingeid saunasõnu, nt tänusõnu, millised need on?

Mida tehti kasutaud vihaga, kuhu pandi, kuidas kasutati?

Kuidas tuleb saunas käituda, millised reeglid on (olnud)?

Kas saunas elab/on elanud mingeid vaimusid (saunaimä jts), kuidas neid nimetati?

Kas saunaga on seotud veel mingeid uskumusi ja tavasid?

Sünd

Millal võib külarahvale/tuttavatele öelda, et last oodatakse?

Kas sündimata lapse kaitseks on midagi tehtud, nt seotud punane lõng ümber ema kõhu?

Mida on tehtud/ tehakse, et sünnitus oleks kergem?

Mida on tehtud päramistega?

Kas titat varjatakse võõra pilgu eest? Mis vanuseni?

Kui võõras inimene näeb esimest korda titat, kas siis on tavaks midagi soovida või anda, nt münt?

Kuhu münt pannakse?

Millal ja kellel sobib katsikule minna? Milliseid tavasid, uskumusi ja endeid on sellega seotud?

Kes sobivad ristivanemateks?

Kas ristivanemaid on nimetatud ka kuidagi teisiti, nt vaderiteks, varruemaks jms?

Milliseid tavasid, uskumusi ja endeid on ristsetega/varrudega/nimepanekuga seotud?

Surm

Kuidas on surnu silmad suletud?

Kes ja kus surnu puhtaks pesi? Millised on selle juures tavad, uskumused ja ended?

Milline on surnu kehaosade pesemise järjekord?

Kes on pannud surnu kirstu? Millised on selle juures tavad, uskumused ja ended?

Mida on surnule kirstu kaasa pandud? Kes, millal, miks?

Kes võib haua kaevata?

Millised on hauakaevamisega seotud tavad, uskumused ja ended?

Surnu kodust väljaviimine - millised on tavad, uskumused ja ended?

Teel kalmistule - millised on tavad, uskumused ja ended?

Mulda sängitamisel - millised on tavad, uskumused ja ended?

Kas omakse hauale minnes on tavaks kuidagi tervitada, käega viibata, kivi või risti puudutada, midagi kõnelda?

Kas vanasti on seotud ristide külge lõnga vms?

Kas kalmistult keelatakse midagi ära viia, koju tuua vms?

Looduslike pühapaikade inventeerimise metoodika, lisa 2

Ristipuude inventeerimine

Ristipuude kirjeldamine toimub üldiselt punktis 10 esitatud tingimustel. Lisaks märgitakse üles:

Ristide arv puul

Risti (de) asukoht puul ilmakaarte järgi

Risti (de) madalaim ja kõrgeim punkt maapinnalt

Üldine kirjeldus ristide suuruse, sügavuse, kuju ja vanuse kohta

Kui leiupaigas on 1-5 ristipuid, mõõdistatakse iga rist eraldi, märkides üles:

Risti pikkus

Risti laius

Risti sügavus

Risti haarade laius

Risti ligikaudne vanus

Risti kirjeldus vabas vormis

Kui leiupaigas on üle 5 ristipuu, siis punkti 5 täitmine ei ole kohustuslik.

Alates kahest ristipuust lisatakse kirjeldusele ristipuu järjekorranumber.

Ristipuude suurema kogumi kirjeldamisel on soovitatav korduva kirjeldamise vältimiseks tähistada kirjeldatud puu silmatorkava lõnga või nõõriga. Seejuures peab arvestama, et sellised paelad ei tohiks jääda fotodele. Paiga ülevaatuse lõpus tuleb paelad eemaldada.

Ristipuude suurema kogumi puhul, kus lähestikku kasvavate üksikute ristipuude koordinaatide määramine end ei õigusta, võetakse ristipuude ala koordinaadid: ala algus ja lõpp tee ääres ning kaugeim ristipuu teest.

Asendiskeem koostatakse iga ristipuude leiukoha kohta pühapaikade inventeerimisjuhendi 7. Punkti kohaselt. Enam kui kahe ristipuuga leiukohas kantakse skeemile kirjelduses olev ristipuu järjekorranumber.

Looduslike pühapaikade inventeerimise metoodika, lisa 3

Väliuuringutel loodud failide ja kaustade standard